

A 23. zsoltár korai fordítás-változatainak összehasonlító vizsgálata

1. Fordítás, sőt bibliafordítás. – A legáltalánosabb meghatározás szerint fordítási tevékenység során az eredeti, forrásnyelvi szöveget a fordító egy másik nyelvre, a célnyelvre kódolja át (I. KLAUDY 2006: 152). Fel kell azonban hívni arra is a figyelmet, hogy bármiféle fordítás szükségképpen eltérésekhez vezet, ez adódhat nyelvi, kulturális, társadalmi vagy egyéb különbségekből. A fordítás ezért szükségképpen változtatás is, ahány fordító, annyiféle értelmezés.

A fenti definíciót ki kell egészítenünk. A sokféle fordításelmélet közül vegyük itt magunk elé NIDA elméletét, mely szerint „a fordítás folyamata azt a célt szolgálja, hogy a befogadók úgy értsék a lefordított szöveget, ahogyan az eredeti befogadók értették az eredeti szöveget” (WAARD–NIDA 2002: 49–50). Ez a funkcionális ekvivalenciának a meghatározása, melynek fő kritériuma, hogy a szövegnek célnyelven ugyanazt a hatást kell elérnie, mint forrásnyelvi környezetben.

WAARD és NIDA arra is felhívják a figyelmet, hogy a fordított szöveg megértése nem csak a nyelvi különbségektől függ, sokkal inkább a kultúrák közötti eltérések nehezítik meg a fordító és az olvasó dolgát. NEIL ANDERSON könyvében a Pápua új-guineai bibliafordításról azt írja: „A szavak fogalmak címkéi, ha azonban bizonyos fogalmakra soha nem gondoltak, azok a szavak egyszerűen nem léteznek. Bármilyen új fogalomhoz, melyet megpróbálunk bevezetni egy kultúrába, szavak hosszú sorára van szükség magyarázatként, vagy leleményes párhuzamokra a már ismert dolgokkal. De még így is akadnak megmagyarázhatatlan fogalmak” (ANDERSON–MOORE 2003: 159). A bibliafordítás nehézségeiről szóló tanulmánykötetekben olvashatunk ebből fakadó konkrét problémákról. Például ide sorolhatjuk a hiányzó szavak helyébe a megfelelő új szavak megkeresését, de ennek ellenkezője is gondot okozhat: ha egy nyelvben a kérdéses szóra több megfelelő áll a rendelkezésünkre, akkor nem könnyű feladat ezek közül a legjobbat kiválasztani.

Sok helyen felhívják a figyelmet arra, hogy fontos vallási szimbólumokat, ún. üdvtörténeti jelentőségű kulcsszavakat nem szabad kihagyni vagy mással helyettesíteni bibliafordítás során. Ide sorolják a *kereszt*, az *áldozat* és az *Isten báránya* kifejezések átültetését más nyelvekre. De erre is találunk ellenpéldát, az eszkimó Bibliában az *Isten báránya* kifejezés helyett *Isten fókája* szerepel, hisz csak ezzel lehetett azonos hatást, azonos reakciót kiváltani a célnyelvi olvasókörzönségből.

A földrajzi, kulturális, társadalmi különbségekből fakadó problémákon kívül a bibliafordítónak az is feladata, hogy úgy teremtsen újra a szöveget, hogy az érthető legyen teljes jelentőségében és legfőképp aktualitásában, hisz a bibliai könyvek eredeti befogadói évezredekkel előttünk éltek. CZEGLÉDY SÁNDOR így fo-

galmazta ezt meg: „a bibliafordítás [...] nemcsak irodalmi érték, hanem teológiai jelentőségű tény is s mintegy szent kísérlet arra nézve, hogy Istennek az évszázadokon keresztül szüntelen hangzó Igéje minden kor gyermeke számára úgy tolmácsoltsák, ahogy azt az egyes nemzedékek legjobban tudják megérteni” (CZEGLÉDY 1940: 160).

2. A zsoltárfordítások kutatása. – Minden bibliafordítás (kódexirodalmunktól napjainkig) a nyelvi változás egy-egy állomása. 16–17. századi bibliafordítóink saját koruk nyelvváltozatában írtak. Ez pedig nemcsak az írott nyelvet, hanem a beszélt nyelvi sajátosságokat is jelenti, annak ellenére is, hogy a bibliafordítás műfajában több archaikus elem őrződik meg például a hagyományok tisztelete vagy a korszak erős latin hatása miatt. Mégis tudjuk, hogy már ezeket a korai fordításokat is hangos olvasásra szánták, hisz egyik fő céljuk az volt, hogy a magyar nép között magyarul terjedjen az ige.

A bibliai részletek fordításai két okból is alkalmasak a nyelvtörténeti kontesztív elemzésre. Elsőként azért, mert több változat készült belőlük már a 16–17. században, másodsor pedig, mert alapszövegeik kisebb változásoktól eltekintve ma is ismertek. A szöveg-összehasonlítások hangtani, alaktani és grammatikai változásokra derítenek fényt, de szókészletteni és stilisztikai szempontból is vizsgálhatóak. E két utóbbi terület látványosabb történeti változásokat mutathat, de fontos szem előtt tartanunk, hogy a lexikai választások – fordításról lévén szó – az alapul vett forrásnyelvi szöveg-hagyománytól is függenek.

Alapigazságnak szoktuk elfogadni, hogy míg a protestáns bibliafordítások a héber és görög eredeti szöveget veszik alapul, addig a katolikus fordítások inkább a Vulgatát, a latin szöveg valamely változatát. A kutatások azóta bebizonyították, hogy már korai bibliafordítóink sem csupán e három változatot használták, hanem más idegen nyelvű Bibliákat vagy bibliarészleteket, és már meglévő magyar teljes vagy részleges bibliafordításokat is.

Nehézséget okozhat ezeknek a forrásnyelvi szövegeknek a felkutatása. Már a 16. században is több latin fordítása létezett a Bibliának. Nem tudjuk pontosan, hogy melyik változatot vették alapul, de támaszkodhattam arra az elvre, amelyet SLÍZ MARIANN így fogalmaz meg saját kutatásával kapcsolatban: „végül kényszerűségből választottuk a *Vulgatát* mint legismertebb latin változatot, arra az előfeltevésre támaszkodva, hogy az egyes forrásszövegek között legfeljebb kisebb, stiláris különbségek lehetnek” (SLÍZ 2006: 60). Ezt az elvet tartottam szem előtt a héber és görög eredeti nyelvekre való hivatkozásokkor is.

Vizsgálataimhoz a stuttgarti Deutsche Bibelgesellschaft kiadásában megjelent Biblia Sacra Vulgatát használtam fel, mely párhuzamosan közli a héberből és görögből fordított latin szöveget, így pontosan látható volt, hol tér el egymástól a héber és a görög eredeti. Ugyanezek a helyeken vizsgáltam meg legalaposabban a különböző felekezetű magyar zsoltárfordításokat is. Héber szövegeként szintén a stuttgartiak kiadványát, egy kritikai kiadású héber nyelvű Bibliát (1990) vettem kezembe, valamint az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) Bibliáját (1997), mely a héber szöveggel párhuzamosan közöl egy magyar fordí-

tást is. Az eredeti szövegeken kívül német, angol és mai magyar bibliafordításokat is használtam elemzéseimhez.

Korpuszom a 16. századból a Döbrentei- (1508), a Keszthelyi (1522) és a Kulcsár- (1539) kódexek. A kutatások szerint a két utóbbi egy közös ősrre megy vissza, így köztük csak kisebb különbségeket találunk. Ezek mellett a Batthyányi-kódexet vettem figyelembe a század közepéről. Protestáns oldalról Benczédi Székely István Zsoltároskönyve (1548) és a Vizsolyi Biblia (1590) tartozik ehhez a századhoz. A 17. századból pedig Szenczi Molnár Albert javított Károli Bibliáját (1608) és a Káldi Györgytől származó katolikus bibliafordítást (1626) vizsgáltam.

Az átíráskor, a mai betűtípusoktól eltérő jegyek esetén, a kódexekben és Bibliákban található betűhöz legközelebb álló karaktert igyekeztem kiválasztani és felhasználni.

Vizsgálati módszeremet a 23. zsoltárból vett három különböző problémát felvillantó elemzéssel szeretném bemutatni. Különböző nyelvi szinteket (szókészlettan, mondatan, szintagmatan) érintek, de a témából fakadóan mindegyik kiegészül a forrásnyelvek említésével, így fordítástechnikai indoklásokkal is.

3. A 23. zsoltár. – Vizsolyi Biblia. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó, Budapest, 1981.

Az WR az én páfztorom, azért femmiben meg nemfogyátkozom.

Gyönyörűléges és fűues helyeken legeltet engemet, és kies vizec mellé vífzen engemet.

Az én lélkemet meg vidamíttya és vífel engemet az igaffágnac öfüénin az ő neueiért.

Meg ha fziinte az halálnac árnyékánac völgyében iárokis, nem félec az gonofzótól, mert te én velem vagy: Az te vezfzöd és az te botod vigafztafnac engemet.

Afztaft fzőrzejfz én előttem azoc ellen kic énnékem ellenfégim, meg hizlalod olajjal az én feiemet, és meg tölted az én poháromat böufégeffen.

Söt meg bizonynal az te ió vóltod és irgalmaffágod köuetnec engemet életemnec minden ideiébe, és lakozom az Wrnac házában hofzfszu ideiglen.

A 23. zsoltár a legtöbbet idézett részei közé tartozik nemcsak a Zsoltárok könyvének, hanem az egész Bibliának is. Ez a zsoltár műfaját tekintve a bízalomzsoltárok közé tartozik. A bízalom-motívum legtöbbször a panaszénekekben szerepel, itt azonban csak utalásszerűen jelenik meg panasz azzal kapcsolatban, hogy a zsoltárosnak ugyan oka lehetne félelemre, ezt azonban rögtön el is oszlatja Istenbe vetett bizalma.

A zsoltárt felirata szerint Dávid király írta. A héber szövegben szereplő *leprepozíciónak* több jelentése is lehet. A 23. zsoltár esetében így szerepel: *mizmōr lē david*. Ez az általánosan elfogadott fordítás szerint jelentheti azt, hogy 'Dávid zsoltára', 'Dávid utódaitól, Dávid házából származó zsoltár', de ugárit párhuzamra, az Akhatnak, Baalnak, Keretnek címzett énekek mintájára jelent-

hetné azt is, hogy 'Dávidé', a 'dávidi gyűjteményhez tartozó zsoltár'-ról van szó (KARASSZON 1995: 541). A 23. zsoltárt valóban Dávidnak tulajdoníthatnánk, hisz a Biblia szerint Dávid fiatal korában pásztorként szolgált apja házában (*Majd megkérdezte Sámuel Isaitól: Minden fiad itt van? Hátra van még a legkisebb – felelte ő –, de ő éppen a juhokat őrzi.* ISám 16,11a), tehát jól ismerte a zsoltárban leírt idilli pásztoreletet. Dávid szerzősége ellen szól viszont a hatodik vers, mely az *Úr házá*t említi, ami a jeruzsálemi templomot jelentheti, ez a templom pedig nem állt még Dávid király idejében.

A zsoltár két hasonlatot bont ki: Isten mint pásztor (1–4. vers) és mint vendéglátó (5–6. vers) jelenik meg előttünk. Az ókori keleti népeknél a pásztorkodás gyakori foglalkozás volt. Mivel a nyáj nagysága határozta meg a családok vagyonát, ezért nemcsak felbérelt szolgák, hanem maguk a családtagok is pásztorkodtak nyájuk mellett. Babilóniában a királyt is a népek pásztora névezték. A pásztor képe a gondoskodás fogalmával kapcsolható össze, így érthető, hogy Izrael népe is gyakran nevezte magát nyájnak, amit Isten mint pásztor igazgat.

4. Elemzés

A) A szókészlettan köréből. – A zsoltár első sorában már eltérést találhatunk a forrásnyelvi szövegek tekintetében. A stuttgarti Deutsche Bibelgesellschaft kiadásában megjelent Biblia Sacra Vulgatában, mely párhuzamosan közli a latin szöveget külön a görög (Septuaginta, LXX) és külön a héber eredetire visszavezetve, a következő táblázat két oszlopának fejlécét olvashatjuk:

1. táblázat
23. zsoltár 1. vers

	<i>Dominus regit me</i> (LXX)	<i>Dominus pascit me</i> (hebr.)
DöbrK.	<i>Úr bir engem</i>	
KeszthK.	<i>Vr byr engemeth</i>	
KulcsK.	<i>VVr býr engemeth</i>	
BatthyK.	<i>Az Úr legeltet engemet</i>	<i>Az Úr legeltet engemet</i>
Székely		<i>Az vr azz en pástorom</i>
Károli		<i>Az Wr az én páfztorom</i>
Szenczi		<i>Az Ur az én páfztorom</i>
Káldi	<i>Az Úr igazgat engem</i>	

Magától értetődő, hogy élesen elválnak egymástól a különböző felekezeti fordítások, de nézzük meg a forrásnyelveket tüzetesebben.

A Septuagintára visszamenő latin fordítás *rego* igéjének jelentései a következők lehetnek: 'irányít, vezet, igazgat'; 'meghatároz'; 'szabályoz'; 'kormányoz,

uralkodik' és 'vezényel'. A görög szövegben itt a Κόριος ποιμαίνει με, átírva *küriosz poimainei me* szerepel, a *poimainei* ige jelentései viszont 'legeltet, nyáját őriz, óv, oltalmaz, gondoz'. A héber szövegben יהוה יעֲרִיב egyszerű átírással JHWH (=Adonai) roí, 'Úr pásztorom', tehát egy 'pásztor' jelentésű, névelő nélküli, birtokos személyjeles főnevet találunk, de ugyanez a szó 'ört' is jelent. Itt kell azonban felhívni arra is a figyelmet, hogy a héber nyelv magánhangzókat fel nem tüntető írásképe miatt több olvasata is lehet egy-egy szövegnek, mely komoly jelentésbeli eltérésekhez is vezethet, és ez az egész Ószövetségre kiható szöveghagyományozódási problémákat okoz. Itt például a héber szó nomenverbumbi tulajdonságából ered, hogy nemcsak 'pásztort', hanem akár 'pásztorkodást' is jelenthetne. A héberből fordított latin szövegben, valamint a Nova Vulgatában (1979) a *pasco* ige egyik alakját látjuk, mely 'legeltet'; 'táplál, nevel, tart'; 'növel'; és 'gyönyörködött' jelentésű, Liptay György Zsoltároskulcsa szerint jelenthetné még, hogy 'vezet' vagy 'kormányoz' a Úr.

A zsoltáríró a héber eredetiben nominális állítmányt használ (*Isten pásztor*), míg a latinban egy ige szerepel állítmányként: *Dominus regit me*, tehát 'az Úr legeltet engem'. A három katolikus fordítású, szerzetesek által másolt kódexünkben egy egyszerű birtoklást kifejező igét találunk: *Úr bir engem* (DöbrK.); *Vr byr engemeth* (KeszthK.); *Vvr byr engemeth* (KulcsK.). Ezek magyarázatához segítségül hívhatjuk a TESz.-t, mely szerint a *bir* ige 'birtokol' jelentésén kívül 'uralkodik valakin' jelentésű is lehet, s Nyelvtörténeti Szótárunk is említést tesz a *rego* ige *bírként* való fordításáról: Virginia-kódex: *Nem akaryuk azt, hogy mynketh te biry*; Weszprémi-kódex: *Vinek őttet Pilatushoz, ki akaron bir vala Jerusalemmel a czazar vtan*. Káldi egy évszázaddal később visszatér a kódexek igei megoldásához: *az Úr igazgat engem* (vö. Babits Mihály Zsoltár gyermekhangra című versének első sorával: *Az Úristen őriz engem*.) Nem is tehetett mást, hisz a tridenti zsinat határozata alapján a kötelező alapszöveg a latin maradt. Káldi és a korábbi katolikus fordítások tehát biztos, hogy a görögből fordított Vulgatát használták, és nem az eredeti szöveget.

A protestáns fordításokban már ekkor megjelenik a ma is ismert sor: *Az WR az én pásztorom* (Károli). A Batthyányi Kódex, mely bár protestáns énekeskönyvnek készült, de kutatások szerint katolikus felekezeti fordításból másolták, itt látszólag inkább a Vulgata szövegét követi (*az Úr legeltet engemet*), és bár ahhoz hasonlóan igei állítmányt használ, de megmarad a pásztorkodás fogalomkörénél (l. korábban a héber nyelv nomenverbumairól írottakat).

A mai bibliafordításokban már egységesen a pásztori képpel találkozunk:

Katolikus fordítások:

Az Úr az én pásztorom, Semmi sem hiányzik énnekem.

Az Úr az én pásztorom, nem szenvedek hiányt.

Protestáns fordítások:

Régi fordítás: *Az Úr az én pásztorom; nem szűkölködöm.*

Új fordítás: *Az Úr az én pásztorom, nem szűkölködöm.*

B) A mondatban köréből. – Az első versben, a héber és a héberre visszamenő latin szövegben nincs kötőszó (*Isten pásztorom, nem szűkölködöm*). Erről a versről KÖHLER zürichi professzor külön tanulmányt írt (idézi KARASSZON 2003: 199 és KRAUS 1972: 188). Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy az első tagmondat nominális állítmányú a héber eredetiben, két szóból áll, melyek közül a *pásztor* az állítmány, mely a második helyen áll, és az első helyen álló *Úr* az alany. KÖHLER arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen mellékmondatról lehet itt szó. Ha időhatározóiról, így hangozna: *Ameddig az Úr a pásztorom, nem szűkölködöm*. Ez azonban ellentmondana annak, hogy mindig az *Úr* a pásztorunk. Feltételes mellékmondat sem lehet (*Ha az Úr a pásztorom, nem szűkölködöm*), mert itt határozott állításról van szó. Végül KÖHLER okhatározói mellékmondatról beszél: *Mivel az Úr a pásztorom, nem szűkölködöm*. Székely István is oksági viszonyt ismer fel már 1548-ban, amikor azt írja: *AZ vr az en pařtorom: azért semibe meg nem fogatkozom; az ő nyomdokain pedig Károli is ezt a megoldást választja. Tehát a második tagmondatba tették a magyarázó kötőszót, ezzel a magyar stílushoz alkalmazkodtak jobban, hisz „a magyar költői stílus szépségét nagy mértékben rontaná az, ha a költeményt »mivel«-lel kezdenénk”* (KARASSZON 2003: 200).

De milyen összetett mondat van itt dolgunk? Abból indulhatunk ki, hogy az oksági viszonyú mondatfajtákat sokszor állítják párhuzamba egymással még ma is, az ómagyar korban pedig még nehezebb elválasztani ezeket, például a kifejezőeszközök hiánya miatt.

Először vegyük magunk elé Székely István és Károli Gáspár fordításait. Az oksági viszony tartalmi szempontból ok-okozat sorrendű, aszerint pedig, hogy lazább vagy szorosabb okságot fejez ki, lehet következtető mellérendelés vagy okhatározói alárendelés. Ezeknek a mondatfajtáknak a szétválása az ómagyar korban kezdődött, és a középmagyarban is még javában tartott. Éppen „az oksági viszonyok szorossági fokozatainak nyelvi formában is kifejeződő megkülönböztetési igénye okozta, hogy alá- és mellérendelő szerkesztésmódú tagmondat-együttesekre hasadt a rendszer” (HAADER 2003: 542). Alárendelés esetén azonban az első tagmondatnak kötőszót kellene tartalmaznia, de itt a második tagmondatban találunk kötőszót, így egyértelműsíthető a mellérendelés, a következtető viszony.

A többi fordítás és kötőszavára ezután már könnyebb megtalálnunk a választ. Egyrészt a Septuagintára visszamenő Vulgata szövegében egy *et* kötőszó áll. De itt érdemes figyelembe venni a következtető mellérendelés eredetét is. A következtetés ugyanis „a kapcsolatos viszonyból fejlődött, abból a fajtájából, amelyben a tagmondatok időbeli egymásra következtetésén túl a két tagmondat között oksági kapcsolat is teremtődött” (i. m. 557). Az időbeli egymásra következtetés egyértelmű: először az *Úr* bír engem, tehát tulajdonává válok vagy uralkodok felettem, majd ezután semmi fogyatkozásom nem lesz.

Tehát Székely és Károli bármelyik forrásnyelvből is indultak ki, magyar fordításukban explicitté tették az *azért* kötőszóval a két tagmondat közötti oksági viszonyt, amit a katolikus fordítások (a görög szövegre visszamenő Vulgata mintájára) az *és* kötőszóval fejeznek ki. Ebben is benne érezhetjük a laza oksági

viszonyt ugyanúgy, mint a mai fordításokban, melyeknél mindenhol hiányzik a kötőszó, a következtető viszony azonban így is kiolvasható belőlük.

A kognitív nyelvészet ikonicitás fogalma is magyarázatot ad a jelenségre, hisz amikor a tagmondatok sorrendje időbeli „előtte/utána”-viszonyt fejez ki, akkor ez egyértelműen előhívja az ok-okozat, ok és következmény kapcsolatot is. Így a kötőszó nélküliség – az időben egymásra következő tagmondatok esetén – ugyanúgy kifejezheti a következtető oksági viszonyt, nincs szükség hozzá külön jelölőre.

C) E g y f r a z é m a . – Ha a 23. zsoltárról szólunk, nem hagyhatjuk ki a 4. vers *halál árnyékának völgyében* frazémáját: *Meg ha fjinte az halálnac árnyékának völgyében iárokis, nem félec az gonofjtól, mert te én velem vagy* (Károli).

A negyedik versben Isten megszólítására egyes szám harmadik személyből második személybe vált át a zsoldáríró, így téve személyesebbé a továbbiakat. Az igaz út nem mindig könnyű, és nem mindig veszélytelen. A pásztor a hegyekkel körülvett, sötét völgyekben is hűségesen vezeti nyáját, jóllehet bármelyik szikla mögül támadás érheti őket. Erre a veszélyes, sötét árokra használja a héber a *calmávät, calmávet* szót, melyre már a legkorábbi fordításokban a ma ismert kifejezést találjuk: *halaal arnekanak kezepette* (KulcsK.); *halálnac arnekos völgen* (Székely).

A legtöbb bibliai szólásokat, frazémákat vizsgáló cikk és szólásgyűjtemény csak a *Siralom völgye* kifejezéssel foglalkozik, mely földrajzi név, de átvitt értelemben a szenvedések mélységét jelölték vele. A *halál árnyékának völgyéről*, az előbbihez hasonló kifejezésről viszont nem olvashatunk a szakirodalomban, esetleg néhány bibliai lexikon tesz róla említést. Pedig itt is ugyanúgy tükörfordításról lehet szó, bár az nem teljesen világos, hogy a latinból, a héberből vagy esetleg a görögből vették a frazéma magyar alakját.

Nézzük meg, mit ír a Vulgata kétféle szövege, és ehhez képest mit találunk 16–17. századi bibliafordításainkban:

2. táblázat

23. zsoltár 4. vers

	<i>medio umbrae mortis</i> (LXX)	<i>in valle mortis</i> (hebr.)
DöbrK.	<i>halálnak arníka közepin</i>	
KeszthK.	<i>halal arnekanak kezepette</i>	
KulcsK.	<i>halaal arnekanak kezepette</i>	
BatthyK.		<i>halal völge arnekaban</i>
Székely		<i>halálnac arnekos völgen</i>
Károli		<i>halálnac árnyékának völgyében</i>
Szenczi		<i>halálnac árnyékának völgyébē</i>
Káldi	<i>halál árnyéka közepett</i>	

A latin *umbra* jelentése 'árnyék, sötétség, homály', de többes számban a 'holtak árnyai'-t és az 'alvilág'-ot is értik alatta. A katolikus fordításokban tehát egységesen meg sem jelenik a *völgy* szó, de megjelenik helyette a *medio* miatt a *közép, közepette*. Tehát katolikus fordításaink honosíthatták meg *halál árnyéka* frazémánkat (*umbrae mortis*) a görögre visszamenő latin forrásnyelv alapján.

A héberből fordított latin szövegben viszont az *árnyék* szó szerint nem jelenik meg. Protestáns fordítóink vagy a latin Vulgata szövegéből merítették itt, vagy ismerhették a *calmávät* összetett jelentését már a 16. században is. Ez a kifejezés a mai napig vitatott. Néhányan úgy gondolják, hogy a héber szó az akkád *calmut* megfelelője (arra hivatkozva, hogy a héberben birtokos szerkezet összetett szóként nem fordul elő), mindenestre az akkád szó jelentése 'sűrű sötétség', és természetes, hogy ehhez a sötétséghez a halál képze is társult, amit a magyar fordítók szó szerint használtak. A The New Interpreter's Bible ezt a héber alakot összetett szónak tekinti: „It appears to be a compounding of words meaning »shadow« and »death»” (The New Interpreter's Bible 1996: 768). A HAAG-féle Bibliái lexikon pedig szintén erről ír az *árnyék* címszó alatt: „az Újszövetségben a héber *salmavet* (tkp. sötétség) népetimológiával szétbontva (*sel* 'árnyék' és *mavet* 'halál'), ill. úgy él tovább, ahogy a LXX görögül visszaadja (*szkia tanaton* 'halál árnyéka')” (HAAG 1989: 96). Kérdés tehát, hogy legelső bibliafordítóink melyik idegen nyelvi előzmény alapján jutottak ugyanarra a megoldásra a *halál árnyékának völgye* kifejezés fordításakor. Ugyanezt a jelzős szerkezetet (a *völgy* alaptag nélkül) a Bibliában több helyen is megtalálhatjuk (pl. Jób panaszában: *Vegye birtokba sötétség, a halál árnyéka, lakozzék rajta felhő, nappal is sötétség tegye rémessé* – Jób 3,5; és Ézsaiásnál: *A nép, amely sötétségben jár, nagy világosságot lát. A halál árnyékának földjén lakókra világosság ragyog* – Ézs 9,1). Ezek a mai, újfordítású bibliákban is megmaradtak a *halál árnyékának* kifejezésként, mely ezek szerint már 16. századi hagyományunk.

JAKUBINYI GYÖRGY viszont arról számol be a héber *calmavet*-tel kapcsolatban, hogy „ma már a tudósok megegyeznek abban, hogy nőnemű többesszámú [sic!] szó lehet, s ez esetben a »*celem*« szóval függ össze, amelynek jelentése: homály, árny” (JAKUBINYI 1995: 78). Az IMIT Bibliája (1997), mely a héber szöveg mellett párhuzamosan magyar fordítást is közöl, már így fordítja a kifejezést: *homálynak völgyében*.

Az egyik angol fordításban megjelenik a halál sötét völgyének képe: *valley of the shadow of death* (King James Bible – Jakab király Bibliája –, 1611), míg egy másik revideált, hagyományos angol nyelvű Bibliából ez kimarad (*the darkest valley*). Luthernél is a héber szöveg sötét, komor völgye van lefordítva: *im finstern Tal*.

A helyes fordítás tehát a *homályos völgy, homálynak völgye* lenne, de ahogy láttuk is, ötszáz éves írásbeli, és talán sokkal régebbi szóbeli keresztény hagyomány a frazéma téves fordítása így: *halál árnyékának völgyében*.

5. Kitekintés. – Dolgozatomban három példát mutattam be, mellyel szerettem volna felvillantani a nyelvtörténeti szöveg-összehasonlítások gazdag kutatási lehetőségeit. Itt a szókészlettan, fordítástechnika, mondattan, frazeoló-

gia vizsgálati területeit érintetem, de ezeket kiegészíthetjük a hangtani, grammatikai, alaktani stb. vizsgálatok rendszerezésével. A 16–17. századi zsoltsárfordítások elemzése pedig talán új utat is megnyit, a szövegalkotási szokások, a lexikai választások forrásnyelvfüggő kérdésével a történeti szöveggrammatika, történeti stilisztika felé.

Források

Régi magyar bibliafordítások:

- ABBAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA 1995. Döbrentei-kódex, 1508. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HAADER LEA 2006. Keszthelyi Kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata, bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 30. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 1999. Kulcsár-kódex, 1539. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata, bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 23. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- VOLF GYÖRGY 1890. Batthyányi codex. Nyelvemléktár XIV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Székely István Zsoltsároskönyve. Krakó 1548. [Hasonmás kiadás: 1991. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Argumentum Kiadó, Budapest.]
- Szent Biblia az az: Istenec ô és wy Testamentvmanac prophetác es apostoloc által megíratott fient könyuei. Magyar nyelvre forittattott egéfilen és wijonnan, Az Iftenec Magyar országban való Anya Ižent Egyházának epüléfére. Visolban Nyomtattott Mantskovit Balint Altal. MDXC Bódog aßbony huanac 10. napián. [Károli Biblia. Hasonmás kiadás: 1981. Magyar Helikon, Budapest.]
- Szent Biblia az az Istennek O és Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordította és előljáróbeszéddel ellátta: Károli Gáspár 1590-ben. Igazgatta, megjobbította és dedikációval kiadta: Szenci Molnár Albert 1608-ban. [Szenci Molnár Biblia. Hasonmás kiadás: 1998. Ötvös László gondozásában. Lux Kiadó, Budapest.]
- Szent Biblia. Az Egefz Keresztyénségben bé²-vett Régi deák botúból Magyarra fordította A Jézus-alatt vitézzkedöő Tárfafág-béli Nagy-Szomnati Káldi Gyoorgy Pap Nyomtatta Béchben A Kolóniai Udvarban, Formika Máté M.DC.XXVI. Efzttendöoben. [Káldi Biblia. Hasonmás kiadás: 2002. Faximile Kiadó, Budapest.]

Mai magyar bibliafordítások:

- Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György S. J. fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, átdolgozta, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta a Szent István Társulat Szentírás-Bizottsága. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1932.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1979.

- Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel. Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest. 1996.
- Magyarázatos Károli Biblia. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Veritas Kiadó, Budapest. 2001.

Bibliakiadások eredeti nyelveken:

- Biblia Hebraica Stuttgartensia. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart. 1990.
- Biblia Sacra: Vulgata. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis–Psalmi. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart. 1983.
- Septuaginta. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart. 1979.
- Biblia. Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben. II. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Makkabi Kiadó, Budapest. 1997.

Bibliakiadások idegen nyelveken:

- Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 51. Band. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz. 1967.
- The New Interpreter's Bible. Abingdon Press, Nashville. 1996.
- The Student Bible. New International Version. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan. 1992.
- Egyéb angol nyelvű zsoltárok gyűjteménye:
<http://bible.ccim.org/cgi-user/bible/ob?version=kjv&book=psm>

A hivatkozott irodalom

- ANDERSON, NEIL – MOORE, HYATT 2003. Szavak nyomában. Egy bibliafordítás kalandos története Pápua Új-Guineában. Harmat Kiadó, Budapest.
- BERLIN, ADELE – NEWSON, CAROL A. 1996. The New Interpreter's Bible. Volume 4. Abingdon Press, Nashville.
- CZEGLEDY SÁNDOR 1940. A bibliafordítás kellékei és feltételei. In: VASADY szerk. 1940: 158–68.
- FILA BÉLA – ERDŐ PÉTER szerk. 1995. Teológus az Egyházban. Emlékkönyv Gál Ferenc 80. születésnapja alkalmából. Márton Áron Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2003. Az összetett mondat. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 500–60.
- HAAG, HERBERT 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat, Budapest.
- JAKUBINYI GYÖRGY 1995. A szentírásfordítás nehézségei gyakorlati példákban. In: FILA–ERDŐ szerk. 1995: 69–88.
- KARASSZON DEZSŐ 1995. Jubileumi kommentár. A szentírás magyarázata II. Az Ószövetség könyveinek magyarázata. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KARASSZON DEZSŐ 2003. Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai. In: A. MOLNÁR–M. NAGY szerk. 2003: 195–207.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- KLAUDY KINGA 2006. Bevezetés a fordítás elméletébe. Scholastica Kiadó, Budapest.
- KRAUS, HAUS-JOACHIM 1972. Biblischer Kommentar altes Testament. Psalmen 1–63. Neukirchener Verlag, Vluyn.

- LIPTAY GYÖRGY szerk. 1961. Zsoltároskulcs. A zsoltárkönyv szókincsének és kifejezés-anyagának latin–magyar gyűjteménye. Szent István Társulat, Budapest.
- MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2006. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MCCANN, J. CLINTON JR. 1996. Psalm 23: 1–6. Like a child at home. In: The New Interpreter’s Bible 1996: 766–71.
- A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk. 2003. Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- SLÍZ MARIANN 2006. Egyházi kifejezések a bibliafordításokban. In: MÁRTONFI–PAPP–SLÍZ szerk. 2006: 59–64.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VASADY BÉLA szerk. 1940. Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének 350. évfordulójára. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- WAARD, DE JAN – NIDA, A. EUGENE 2002. Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Kálvin Kiadó, Budapest.

C SERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA (szdebora@freemail.hu)

The 23. Psalm’s early translation-variations comparative examination

This paper begins with the difficulties of the Bible translation. I think NIDA’s functional equivalence is the most efficient theory in this ground. My analysis is based on the early Hungarian Bible translations from the 16th and 17th century. One of the purposes was to seek out the differences and similarities between the different denominational translations. In principle the primeval languages (Latin, Greek and above all the Hebrew) determine the issue, but many times the tradition is also relevant, like in the case with the *valley of the shadow of death*’s translation.

C SERNÁK-SZUHÁNSZKY, DEBÓRA